

Manzum Sözlüklerde İslâmî Bir Gelenek*

M. OĞUZHAN KUŞOĞLU**

An Islamic Tradition in Dictionaries in Verse

Ö Z E T

Türk edebiyatında 15. yüzyıldan itibaren örnekleri görülen manzum sözlük yazma geleneğinin kökeni 11. yüzyıl Arap dilcilerinin eserlerine dayanır. Genellikle aruz vezni ile yazılan bu sözlüklerin başlangıçta Kur'ân-ı Kerîm ve Mevlânâ'nın Mesnevî'si gibi eserlerin daha iyi anlaşılması için yazıldığı görülmektedir. Kısa zamanda yaygınlaşan manzum sözlük yazma geleneğinde Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde iki veya üç dilli sözlükler yazılmıştır. Sayıları az da olsa Boşnakça-Türkçe, Rumca-Türkçe, Fransızca-Türkçe şeklinde sözlüklerin yazıldığı da görülmektedir. Sıbyan mektebinde ve medrese çağındaki çocukların eğitimi veya bir eserin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak şekilde pek çok manzum sözlüğün yazıldığı bu gelenekte eserlerin belli bir kompozisyonunun olduğu görülür.

Manzum sözlükler mukaddime, asıl sözlük bölümü ve hâtime şeklinde üç ana bölümden oluşur. Mukaddime bölümlerinde İslâmî gelenekte ortaya konan pek çok eserde olduğu gibi besmele, tevhid, münâcât, na't içerikli manzumeler yer alır. Bu sözlüklerin asıl sözlük bölümü başlarken müelliflerin pek çoğunun yazdıkları sözlüğün özelliğine göre Allah adının karşılıklarını vermekle asıl bölüme başlamaları dikkat çeker. Bu yazıda manzum sözlüklerde görülen bu özellik üzerinde durulmuştur.

ANAHTAR KELİMELER

Manzum sözlük, İslâmî edebiyat, eser tertibi.

ABSTRACT

The tradition of writing dictionaries in verse examples of which have been seen in Turkish literature from the 15th century is based on the works of 11th century Arabic linguists. It is seen that these dictionaries which are generally written with prosody meter were originally written for a better understanding of works such as the Quran and Masnavi of the Mevlana. In the tradition of writing dictionaries in verse that became widespread in a short time, bilingual dictionaries such as Arabic-Turkish, Persian-Turkish, Arabic-Persian-Turkish were written. It is also seen that dictionaries such as Bosnian-Turkish, Greek-Turkish, French-Turkish are written few in number. In this tradition where many dictionaries in verse were written in order to help the education of children of the age of madrasah and the school, or a better understanding of a work, it is observed that those written materials had a certain compositions.

Dictionaries in verse consist of three main sections: Introduction (mukaddime), the original dictionary section, and epilogue (hatime). The verses like besmele, tevhid, münacat, na't take part in the sections of introduction (mukaddime) as it is seen in many works in the Islamic tradition. While the actual dictionary section of these dictionaries starts, it is noteworthy that many of the authors started to the original section by giving the answers of the name of Allah according to the feature of the dictionary they wrote. This article focuses on this feature seen in dictionaries in verse.

KEYWORDS

Dictionary in verse, The Islamic Literature, distribution of the text.

* Makalenin Geliş Tarihi: 9.03.2020 / Kabul Tarihi: 10.05.2020.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (mokusoglu@nku.edu.tr), Orcid Id: 0000-0001-8658-1456.

Giriş

Nazım yoluyla öğretme eski müelliflerin sıkça başvurduğu bir yöntemdir (Duru ve Eren 2014: 1). Manzum sözlüklerde öğrencilere Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları, temel gramer kuralları, sayılar, vezinler ve bazı edebiyat bilgileri ezberletilmeye dolayısıyla öğretilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında özellikle sıbyan mektebi çağındaki çocuklara Arapça ve Farsça günler, aylar, sayılar, zamirler, sıfatlar, fiil çekimleri ve bazı pratik bilgiler bu sözlüklerde verilmiştir. Nazmın cazibesi sayesinde oldukça ilgi gören manzum sözlüklerle tekrar ve ezber yoluyla aruz bahir ve kalıpları da öğretilmiş, bu yolla şiire yatkın olanların yeteneklerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır (Öz 2010: 53; Tiryakiol 2013: 4; Güler 2016: 161).

Manzum sözlük ve gramer kitaplarının ilk örnekleri 11. yüzyıldan itibaren Arap dilciler tarafından kaside tarzında yazılmıştır. İsmail b. İbrahim er-Rib'î'nin (ö. 1087) *Kaydî'l-Evâbid* adlı eseri manzum bir sözlük, Zemahşerî'nin (ö. 1144) *Mufassal*, İbn Mâlik'in (ö. 1274) *Teshîlî'l-Fevâ'id ve Tekmilü'l-Makâsid* adlı eserleri manzum gramer kitaplarıdır. Edîb Natanazzî'nin (ö. 1106) *Düstûru'l-Lüga ve Kitâbü'l-Halas* adlarıyla bilinen eseri, Arapçadan Farsçaya manzum bir sözlüktür (Öz 2010: 51).

Eldeki bilgilere göre iki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneği 13. yüzyılda Bedrüddîn Nasr Mes'ûd el-Ferâhî'nin (ö. 1240'tan sonra) *Nisâbu's-Sıbyân* adlı eseridir. İkinci manzum sözlük aynı yüzyılda Şükrullâh b. Şemsüddîn Ahmed Zekeriyâ'nın (ö. 1243'ten sonra) *Zühretü'l-Edeb* adlı eseridir (Öz 2010: 52).

Anadolu sahasında iki dilli Farsça-Türkçe, Arapça-Türkçe; üç dilli Farsça-Arapça-Türkçe manzum sözlüklerin yanında Osmanlı'nın son dönemlerinde de Batı dillerine ait iki dilli manzum sözlükler yazılmıştır.

Manzum sözlüklere yazılan şerhlerin yanında nazire geleneğini de bu hususta anmak gerekir. Bu sahada yazılmış ve beğenilmiş sözlüklere yazılan nazire sözlüklerin sayısı az değildir.

İlk örneklerine Arap ve Fars edebiyatlarında rastlanan manzum sözlüklerin bu edebiyatlarda Türk edebiyatındaki kadar yaygın bir gelenek haline gelmediği görülmektedir.

Eski Türk edebiyatında manzum sözlüklerin yukarıda sayılan önemli işlevleri yerine getirdiğini tekrar etmekle birlikte bu geleneğin doğuşunda Kur'ân-ı Kerîm'i ve Hz. Muhammed'in hadislerini doğru anlama gayretlerinin temel olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim manzum sözlükler ilk örneklerinden itibaren incelendiğinde bu durum kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Daha sonra yine *Mesnevî-i Ma'nevî* gibi eserlerde geçen kelimeleri derleyen çalışmalar yapılmış, bunlar da manzum sözlük yazmanın gelenek hâline gelmesini desteklemiştir (Kılıç 2007a: 341; Boran 2016: 75).

Manzum sözlüklerin genellikle belli bir kompozisyonu vardır. Bu sözlükler çoğu zaman mesnevi nazım şekliyle yazılmış bir giriş, yani mukaddime ile başlar. *Tuhfetü'l-Hâfız* ve *Tuhfe-i Ni'metî*'de olduğu gibi mensur mukaddime ile başlayan manzum sözlükler de vardır (Düzenli 2015: 333-334; Gören 2016: 13). Asıl kısım olan sözlük bölümü kıt'a adı verilen bölümler halinde düzenlenir ve manzum sözlükler mesnevi tarzında yazılmış hâttime bölümü ile sona erer. Kıt'a adı verilen asıl sözlük bölümünde kıt'a nazım şekli kullanıldığı gibi, mesnevi, gazel, nazm, müstezad gibi nazım şekilleri de kullanılır. Manzum sözlüklerin giriş kısımlarında klasik eserlerin tertibinde olduğu gibi hamdele ve salveleden sonra eserin telif sebebinin anlatıldığı bir bölüm yer alır. Sebeb-i telif kısmında eserin yazılış amacı ve ismi belirtilir. Yine bu bölümde eserle ilgili ne kadar sürede yazıldığı, muhtevası, önceden yazılmış diğer sözlükler vb. bilgiler yer alabilir. Ayrıca dil öğrenmenin faydaları hususunda müellifin görüşlerinin belirtilmesine de bu bölümde tesadüf edilir (Kılıç 2007a: 342). Sebeb-i telifin hâttime bölümüne bırakıldığı manzum sözlükler de vardır.

Manzum sözlüklerde kıt'a sayısı ve kıt'alardaki beyit sayılarında birlik yoktur. Farsça-Türkçe manzum sözlüklerin kıt'a sayıları 10 ila 81 arasında, Arapça-Farsça-Türkçe sözlüklerin kıt'a sayıları ise 11 ila 100 arasında değişmektedir (Kılıç 2009: 18).

Manzum sözlüklerin beyit sayıları da farklılık göstermektedir. Manzum sözlükleri 100-150 beyitlik sözlükler, 300-500 beyit aralığındaki sözlükler ile beyit sayısı 1000'in üzerinde olan sözlükler şeklinde üç gruba ayırmak mümkündür. Ortalama 100 beyit ila 1500 beyit arasında değişen

bir aralıkta birbirinden farklı hacimde sözlüklere rastlamak mümkündür (Kılıç 2007a: 342).

İslamî Geleneğe Eser Tertibi

İslam kültüründe eserlerin başında bulunan ve besmele, hamdele salvele şeklinde kısaltılan başlangıç cümlesi *Bismillâhirrahmanirrahim, Elhamdülillahi Rabbilâlemîn vessalâtü vesselâmü 'alâ Muhammedin ve 'alâ âlihi ve ashâbihi ve sellim* şeklindedir. Kökeni hicrî 3. asrın sonlarına dayanan bu gelenek dinî, ilmî ve edebî metinlerin Allah'a istiane, onun ismiyle işe başlama, ona hamd etme, onun Resûl'üne salât ve selâm getirme şeklinde icra edilen bir edebî ritüeldir (Tezcan 2019: 58, 69).

Müslümanların bütün resmî yazışmaları ile önemli akitlerinde de besmeleden sonra hamdele zikredilmiş, bir yazıda hamdeleye yer verilmemesi o yazının önemli olmadığına işaretini sayılmıştır (Yavuz 1997: XV/449).

Türk kültüründe de bu gelenek devam etmiş ve dinî, ilmî ve edebî metinlerin mukaddimelerinde buna uyulmuştur. Osmanlı tarihçilerinin yazdıkları eserlerin dibaceleri de besmele, hamdele ve salvele ile başlamaktadır (İstek ve Türklü 2017: 955). Bunun gibi klasik Türk edebiyatında da eserlerin besmele, hamdele ve salvele adı verilen bir girişi vardır. Her esere besmele ile başlanması genel bir kaide olmuştur (Uzun 1992: V/538).

Klasik Türk edebiyatında mesnevilerin de giriş bölümü genellikle ya metnin dışında kalan ya da beyit içinde geçen besmele lafzıyla başlar. Besmele müstakil bir şiir de olabilir. Besmeleden sonra Allah'ın anılıp övüldüğü ve hamdin konu edildiği tahmîde geçilir. Tahmîdden sonra sırasıyla Allah'ın varlığını ve birliğini dile getiren tevhid, Allah'a yakarışları ihtiva eden münâcât ve Hz. Muhammed'in övüldüğü na't gelir. Bu manzumelerden sonra mirâc, mucizât, medh-i çehâr-yâr gibi manzumeler bulunur (Ünver 1986: 433-434; Kartal 2001: 71-76; Kartal 2014: 95-96).

Divanların çoğunda dibace yoktur. Çok azında yer alan dibacelerde besmele konusuna temas edilir. Bazı divanlarda dibaceler besmele hakkında kaleme alınmış beyitlerle başladığı gibi dibacesi olmayan

divanların da ilk beyitlerin veya ilk şiirinin besmeleye ayrıldığı görülür (Üzgör 1990: 14-19).

Şairler divanlarını tertip ederken genellikle muhtevaya göre bir sıra izlerler. Klasik edebiyattaki hamdele ve salvelenin yerini mürettep divanlarda tevhid, münâcât ve na't konulu şiirler alır. Burada da değerler silsilesinin en üst makamı olarak önce tevhid ve münâcât manzumeleriyle Allah'a yönelik söz konusudur. Bu manzumelerden sonra na't ve miraciyyelerle Hz. Muhammed konu edilir. Dört halife ile İslâm ve tarikat büyükleri hakkında manzumelerden sonra dünyevi makamların en üstünü temsil eden hükümdar ve onu takiben sırasıyla sadrazam, vezir, şeyhülislâm ve diğer yüksek mevki sahiplerine yönelik şiirler sıralanır (İsen 1992: X; Akün 1994: IX/397).

Divanlarda tevhid, münâcât, na't sırasından sonra devlet büyükleri için yazılmış manzumeler, musammatlar, tarih manzumeleri bölümlerinden sonra gelen gazeller bölümü şairin kendine döndüğü, duygularını yoğun olarak ifade ettiği bölümdür. Burada da bazı divanlarda ilk gazelin tevhid içerikli oluşu bize şairlerin bölüm başlarında Allah'ı andıklarını göstermektedir.

Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necât* adlı mevlidinde ilk beyit besmele niteliği taşımaktadır:

Allah adın zikredelim evvelâ

Vâcib oldur cümle işde her kula Pekolcay 2010: 46

Klasik edebiyattaki pek çok manzum eserin hem başında hem de bazı bölümlerin başlarında Allah'ın adını anmaya özen gösterilmiştir.

Manzum Sözlüklerde Tertip

İslâmî geleneğe yazılı olmayan eserlere besmele ile başlama, bölümlerin başında Allah'ı anma kuralının bir örneği de manzum sözlüklerdeki düzende kendini göstermektedir. Manzum sözlükler yukarıda da belirtildiği gibi -az da olsa mensur mukaddime ile başlayanlara rastlanmakla birlikte- genellikle mesnevi nazım şekli ile yazılmış bir mukaddime, asıl sözlük bölümü ve mesnevi nazım şekli ile yazılmış bir hatimeden oluşmaktadır.

Şairler mukaddime bölümünün başında tevhid, münacat, na't içerikli beyitlerini kimi zaman başlıklararak kimi zaman o bölümün içinde başlık kullanmadan sıralarlar.

Asıl sözlük bölümü eserin didaktik bölümüdür ve müellif okuyucuya kelimelerin karşılıklarını bu bölümde vermektedir.

Asıl sözlük bölümleri genellikle kıta adı verilen alt bölümlerden oluşur. Bazı manzum sözlüklerde kıtalarda konu bütünlüğü olup o kıtada bir alana dair kelimeler verilebilirken manzum sözlüklerin çoğunda kıtaların kendi içinde konu bütünlüğü olmayabilir.

Müellifler genellikle asıl sözlük bölümünün ilk beytinde Allah'ın adını anmakla başlarlar. Türkçe Tanrı, Çalab veya Yaradıcı kelimelerinin sözlüğün özelliğine göre diğer dillerdeki karşılıkları verilir. Böylece şair mukaddime dışında da asıl sözlük bölümüne Allah'ın adını anarak başlamış olur. Bir çeşit besmele olan bu uygulama, yazılı olmayan ancak müelliflerin çoğunun riayet ettiği bir kural gibidir.

Anadolu sahasında yazılmış, dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlükler incelendiğinde büyük ekseriyetinde bu özellik görülür.

Manzum sözlüklerin bu özelliğini bilmek birden çok nüshası olan sözlüklerin nüshalarının değerlendirilmesinde de önemli ipuçları verebilmektedir. Allah adının ilk beyitte yer aldığı kıtanın ilk kıta olması, nüshanın sıhhati konusunda fikir verirken bu kıtanın sonraki bölümlerde olduğu nüshaların istinsah hatası taşıma olasılığı düşünülebilir.

Metnine ulaştığımız 18 Farsça-Türkçe manzum sözlüğün 15'inde, 13 Arapça-Türkçe manzum sözlüğün 8'inde; 13 Arapça-Farsça-Türkçe sözlüğün 12'sinde; diğer dillerde yazılmış 4 sözlüğün tamamında yazılı olmayan bu kurala uyulduğu görülür. Böylece toplam 48 sözlüğün 39'unda bu kuralın geçerli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Farsça-Türkçe manzum sözlüklerden *Nazm-ı Bedî* ve *Tuhfe-i Lutfi'* de önce Allah'ın adıyla yani besmelenin anlamıyla başlanmış ardından Allah kelimesinin karşılıkları verilmiştir:

Nazm-ı Bedî

Tayrı adı ile bâ-nâm-ı Hudâ

Kerdeem âgâz kıldım ibtidâ

Gözetok 2016: 141

Tuhfe-i Lutfî*Hak Te'âlâ adı ile ya'ni benâm-ı Hudâ**Sâhtem nazm itdüm âgâzîdem itdüm ibtidâ*

Tanyıldız 2013: 50

Bazı manzum sözlüklerde Allah adından hemen sonra peygamber geçmektedir. Nitekim *Lugat-ı Manzûme*, *Manzûme*, *Tuhfetü'l-Ma'nâ*, *Tuhfe-i Fedâî*, *Güher-rîz* adlı sözlüklerde Allah adı ile peygamber ilk beyitte anılmaktadır.

Allah adının birinci beyitte peygamber adının sonraki beyit ya da beyitlerde anıldığı sözlükler de vardır. *Tuhfe-i Hüsamî*, *Tuhfe-i Şâhidî*, *Tuhfe-i Şemsî*, *Nazm-ı Bedî*, *Nazm-ı Ferâ'id*, *Menâzîmü'l-Cevâhir*, *Tevfiye*, *Manzûme-i Keskin*, *Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyetü's-Sıbyân*, *Tuhfe-i Zîbâ*, *Miftâh-ı Lisân* adlı sözlüklerde bu özellik görülür.

Bazı sözlüklerin ilk bölümü genel olarak Allah'ın isim ve sıfatlarına ayrılabilir. *Nazm-ı Dilârâ* örneğinde ilk bölüm genel olarak Allah'ın isim ve sıfatlarına ayrılmıştır.

Allah'ın adının anlamlarının verildiği bu bölümlerde onun sıfatı olabilecek zengin, büyük, ulu, buyurucu, bir, yüce gibi kelimelerin anlamlarının verildiği; yine bu beyitlerde Allah adından sonra yukarıda belirtildiği gibi peygamber, rehber, melek, cennet, cehennem gibi dinî literatüre dair kelimeler de yer almaktadır.

Anadolu sahasında yazılmış manzum sözlüklerde yukarıda söz konusu ettiğimiz Allah kelimesinin anlamları ile başlayan sözlükler şunlardır:

Farsça-Türkçe Sözlükler**Tuhfe-i Hüsamî**, Hüsam b. El-Konevî*Hudâ Tayrı tüvânger ma'nisi bay**İşe buyruk idici kâr-fermây**Büzürğ ulu vü peygamber haberci**Feriştedür sürüş öjden geçen rây*

(Boz 2013: 70)

Lugat-i Manzûme, Lâmi'î Çelebi*Yikî birdür Çalab Yezdân Hudâ'dur**Resûli cümle dilde Mustafâ'dur*

*Peyamberdür haberci râh yoldur
Dahı yol gösterici reh-nümâdur*

Öztahtalı 2004: 47

Tuhfe-i Şâhidî, Şâhidî İbrâhîm

*Tayrı'nıy adı durur İzed ü Yezdân Hudâ
Dahı büziürg ulu yol gösterici reh-nümâ*

*Hem dahı peygamber ol kim vire Hak'dan haber
Bay [u] tüvânger durur yoksula dirler gedây*

Kılıç 2007b: 521

Manzûme, Osmân b. Hüseyin el-Bosnavî

*Hudâ Tayrı habercidür peyember
Kılavuz rehber ü güçlü tüvânger*

*Behişt uçmak yajak ruh rûydur yüz
Zebân dil dil gönül el dest baş ser*

Ay 2012: 712

Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Lügat, Le'âlî

*Hudâ Tayrı behişt uçmak tamu dûzah deyiz deryâ
Su adı âb u yel bâd u sovuk serd issıdur germâ*

Kaplan 2017: 225

Nazmü'l-Esâmî

*Hudâ Tayrı vü Tayrılık Hudâyî
Kişi kendüye gelmeklik hod-âyî*

Şişman 2018: 4

Tuhfe-i Ni'metî, Nakibzâde Ni'metî

*Nâm-ı Hak'dur İzed ü Dâdâr u Yezdân u İlâh
Büzriğ ulu kişidür mansıb durur hem dahı câh*

Gören 2016: 33

Kân-ı Ma'ânî, Hasan Rızâyî

*İzed Allâh âb su gök âsumân
Âferînende Yaradıcı cihân*

Turan 2012: 2952

Nazm-ı Dil-ârâ, Osmân Şâkir

*İzid Hudâyı u Yezdân esmâ-i Hak te'âlâ
Şebzîr nâm-ı Rahmân bâlâ yüce mu'allâ*

Âmurzigâr Gaffâr Pûşende ya'ni Settâr
İşi güzel nigû-kâr Kâdir dahi Tüvânâ Duru ve Eren 2014: 33

Tuhfe-i Şemsî, Şemsî
Tayrı adıdur Hudâ vü Kirdgâr
Îzed ü Yezdân hem Perverdgâr

Dahi peygamber peyember hem resûl
Kulaguz rehber geçiddür reh-güzâr Düzenli ve Turan 2016: 129

Tuhfe-i Vehbî, Sünbülzâde Vehbî
Tayrı Şîzer ü Şebzîr ü Yezdân u Hudâ
Yaradıcı Âferînende büzürgî kibriyâ

Vasfıdur Perverdgâr u Kirdgâr Âmurzgâr
Hem dahi pâyende bâkîdür hemîşe dâ'imâ Kılıç 2007c: 419

Nazm-ı Bedî, Çelebizâde 'İlmî 'Ali Efendi
Tayrı adı ile bâ-nâm-ı Hudâ
Kerdeem âgâz kıldım ibtidâ

Hem dahi hamd u senâ olmuş sipâs
Kerden etmekdür hemîşe dâ'imâ

Tayrı'ya 'Îzed denür Yezdân-veş
Oldu şod pâ-beste sâbit bî-fenâ

Uyucu peyrev peyamberdir resûl
Bâverende oldu mü'min bil aya Gözitok 2016: 141-142

Tuhfetü'l-Ma'nâ, Osmân Şikloşî
Hudâ Tayrı habercidür peyember
Kilaguz reh-nüimâ oldı vü rehber Demirkazık 2019: 730

Tuhfe-i Lutfî, Mes'ûd Lutfî Efendi*Hak Te'âlâ adı ile ya'nî be-nâm-ı Hudâ**Sâhtem nazm itdüm âgâzîdem itdüm ibtidâ**İsm-i pâki Âzer ü Gerger Ger u Ger Kun fekân**Şîz[er] ü Şebdîz ü Yezdân Bâri vü İzed Huda*

Tanyıldız 2013: 50

Tuhfe-i Remzî, Ahmed Remzi Akyürek*Âgâz kerden başlamak Tayrı adı nâm-ı Hudâ**Bâver kunîd îmân idüñ ez-dil göñüldeñ siz şumâ**Âmurzgâr 'avf idici bahşende ihsân idici**Pûşende-ter pek örtüci rezzâkdur rûzî-resân*

Kartal 2003: 84

Arapça-Türkçe Sözlükler**Lugat-i Visâlî**, Visâlî*Tapacakdur ilâh Allâh anuy ismi ne fakr imlâk**Yüce yir emtü ilkâdur bırakmak ışlamak işrâk*

Kaplan 2018: 66

Tuhfe-i Fedâî, Fedâî*Tayrı Allâh resûl peygamber**Hem haberci nebî ulu ekber*

Tuhfe-i Fedâî: 4b

Nazmü'l-Leâl, Şeyh Ahmed*Allah İlâh İll ü İl ism-i şerîf-i Hudây**Ögmeke di hamd ü dil lîsn ü lûgat ahsı say*

Aksoy 1988: 214

Sübha-i Sıbyân, Bosnalı Muhammed*Allâh u Tayrı bir ismi Rahmân**Kuddûs ü Ârî bir na'tı Sübhân**Bârî vü Fâtır Yaradıcıdur**Vâkî vü 'âsım hâfız nîgeh-bân*

Kılıç 2007: 33

Nazm-ı Ferâ'id, Abdülmecîd-zâde Hâfız Efendi*Tayrıdur il ü ilâh başlamak oldı ibtidâ**Agza di fem dahu fâh ögmege hamd ü senâ*

*Göndürülen kes resûl karşulamakdur kabûl
'Abd u esîr oldı kul seyyid ü mevlâ aga*

Çelik 2008: 40

Tuhfe-i Âsım, Mütercim Âsım Efendi
*İsmdür ad ill ü îl Allâh esmâ-i Hudâ
İbtedi' başla bihi anıyyla ancak innemâ*

*Rızık kısmetdür viren rezzâk u hamd oldı sipâs
Şükrdür ta'zîm-i mün'im öğmedür medh ü senâ*

Tiryakiol 2013: 28

Nuhbe-i Vehbî, Sünbülzâde Vehbî
*Evvelâ Allâh bil ism-i celâl-i kibriyâ
Lâ ilâhe gayruhû yok andan özge hiç Hudâ*

*Kul huvallahû ahad sen söyle birdir ol ilâh
Es-samed gâyet ulu zât-ı şefî'i dâ'imâ*

Yurtseven 2003: 91

Tuhfe-i Fevzî, Fevzî Efendi
*Oldığından câmi' cümle kemâlât-ı bî-merâ
Tayrınıy adına Allâh dindi mutlak evvelâ*

*Bil e'ûzu sığınurum billâhi Allâh'a dimek
Hem sığınmak isti'âzedir surûrdan mutlakâ*

Boran 2016: 94

Arapça-Farsça-Türkçe Sözlükler

Kerîmî'nin Sözlüğü, Kerîmî

*'Arabca Tayrı'ya Sübhân dirler
'Acem dilinde bil Yezdân dirler*

Kaya 2017b: 229

Menâzîmü'l-Cevâhir, Hâkî Mustafâ-yı Üsküdarî

*Allâh Tayrı İzed yalyuz ne ferd ü tenhâ
Şunvâ semî' işidür bilür 'alîm ü dânâ*

*Peygamber ü nebîdür Hak'dan haber virici
Mahmûd u hem sutûde öğilmiş oldı ma'nâ*

Arslan 2011: 51

Tevfiye, Abdurrahmân Zâhidî-i Konevî
Allâh Tayrı İzid ü Yezdân Hâlık ü Vâcib Hudây
Ferzâne mih büziürg 'azîm ulu vü hâdî reh-nümây

Yol göstericidir nebî Hak'dan haber viren Resûl
Peygambere bay tüvângerdir ganî 'â'il gedây   *Tevfiye: 4a*

Hoş Edâ, Eşref Feyzî
Bârî Allâh didi Yezdân u Hudâ
İsmi bisyâr yâd iderler halk-vâr   *Ekici 2018: 41*

Nazm-ı Girdî, Ahmed Resmî
İlâh ile Allâh Tayrı Hudây
Dahu hâdî yol gösteren reh-nümây   *Kaya 2017a: 130*

Manzûme-i Keskin, Mustafa b. Osman Keskin
Tayrı vü Allâh Hudây tâkat ü güçdür tüvân
Yaz okı uktub nüvîs hem dahu ikra' bihân

Dahu nebîdür peyâm-ber vire Hak'dan haber
Hem dahu peygam-ber o cem'i ne peygam-berân   *Kılıç 2009: 42*

Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân, Mustafa 'İlmî
Allâh adı Tayrı Rahmân u Hudây ad ism ü nâm
Kul gulâm u bendedir adaş semiy ü hem-nâm

Hem nebiyy ü peygamberdir viren Hak'dan haber
Haber ü peygam duyku söz suhan kavî ü kelâm   *Gıynaş 2016: 38*

Müsellesnâme-i Şâkir, Osman Şâkir
İzed ü Yezdân Hudâ Allâh Tayrı Kirdgâr
Bed' ü âgâz kerden oldı başlamak iş fi'l ü kâr

Âferînde Yaradan Fâtır u Bârî gibi
Hem mürebbî besleyici Fârisî perverdigâr   *Kaya ve Ayçiçeği 2019: 65*

Tuhfe-i Zîbâ, Hayret Mehmed Efendi

Tayrıdır Allâh u Yezdân u Hudâ

Ululuk ya'nî büzürgî kibriyâ

Oldı peygamber haberci vü nebî

Cem'idür peygamberân ü enbiyâ

Tuhfe-i Zîbâ: 3-4

Nazmü'l-Cevâhir, Hasan Aynî

Tayrınıy adıyla bismillâh u be-nâm-ı Hudâ

Başladık âgâz kerdim ü bedâ'nâ ola

Îzid ü Allâh Tayrı vardur mevcûd u hest

Nefs ü hod kendi duran pâyende kâ'im ey fetâ

Nazmü'l-Cevâhir: 12

Tuhfe-i Nushî, Nasûh Efendi

Dindi Allâh'a Hudâ Bârî vü Ferd ü Mevlâ

Yukaru küngüre vü feok ile evc ü a'lâ

Tuhfe-i Nushî: 6

Güher-rîz, Süleymân Dürrî

Hudâ Tayrı haşûr oldu peyamber yücedir bâlâ

Ulu sultân şahen-şehdir işi yok deme bî-hemtâ

Nuvî Kur'ân şinev diyle şerî'at râh-ı dîn olmuş

İnanmak bâverîdendir gerek bâyed bize mâ-râ

Selçuk ve Algül

2015: 144

Diğer Sözlükler

Makbûl-i Ârif, Bosnalı Hevâî Üsküfî

Bog Tanrı jedno birdür hem jedini vahdetî

Duğa cândur çovjek adam dirlügidür zivoti

Hem ferîşte 'andêl oldı göklere di nebesi

Raj cennet rajeniki oldı dimek cennetî

Okumuş 2009: 836

Tuhfetü'l-Uşşâk, Ahmed Fevzî

Nâm-ı xüdâdır se'os âdeme di asporos

Dervîşe dir 'askitis evliyâ' adı ayos Ölker 2009: 864

Dürre-i Manzûme, Mahmud

Tengriye Zot var dolu plot ka bugün sot ty sana

Gözyaşı lot beyhude kot aynayor lot düşdi ra

Doğan

Averbek

2018: 236

Miftâh-ı Lisân, Yusuf Hâlis

Allah Diyö gökler siyö yer ter komanse ibtidâ

Dâim tujur bâkî eternal enfini bî-intihâ

Peygamberin adı profet sâdik fidel gid reh-nümâ

Hâtif oraklô mu'cize miraklô irsâl anvua

Kırbyık 2002: 194

Sonuç

Türk İslam kültüründe kaleme alınan eserlere besmele, hamdele ve salvele ile başlama; manzum eserlerde besmeleden sonra tevhid, münâcât, na't türünden dinî konulu türlerin kitapların başlarında bulunuşu yazılı olmayan genel bir kural hâline gelmiştir. Yine şairlerin hangi konuyu ele alırlarsa alsınlar eserin asıl bölümü sayılabilen bölümlerinde de Allah'ın adını anmaya özen gösterdikleri görülür. Bu geleneğin bir yansıması da manzum sözlüklerde kendini gösterir. Az sayıda sözlükte görülen mensur mukaddimede bu kurala uyulduğu gibi manzum girişe sahip manzum sözlüklerde de besmele, tevhid, münâcât, na't şeklinde bir sıranın izlendiği görülür. Bu yazıda dikkat çektiğimiz husus ise müelliflerin asıl sözlük bölümüne geçtikleri bölümün ilk beyitlerinde yine Allah'ın adını anarak bir nevi yeniden besmele çekmiş olmalarıdır. Bu da adeta yazılı olmayan bir kurala dönüşmüştür. Metnine ulaştığımız 48 manzum sözlüğün 39'unda bu özellik görülmektedir. Manzum sözlüklerin bu özelliğini bilmek nüsha sayısı fazla sözlüklerde nüshaların değerlendirilmesinde de dikkate alınması gereken bir özellik olup nüshaların sıhhati konusunda da önemli fikirler verebilmektedir.

Kaynakça

- AKSOY, Ömer Asım (1988), “Şeyh Ahmed ve Nazmü'l-Leâl”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1959, 205-256.
- AKÜN, Ömer Faruk (1994), “Divan Edebiyatı”, *DİA*, IX, 389-427.
- ARSLAN, Mehmet (2011), *Mustafa Hâkî el-Üsküdârî, Menâzîmü'l-Cevâhir, Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük (İnceleme, Metin, Dizin)*, Ankara: Genesis Kitap.
- AY, Ümran (2012), “Osman Bosnevî'nin Manzum Farsça-Türkçe Sözlüğü: Lugat-i Manzûme”, *I. Uluslararası Türk-İran Dil ve Edebiyat İlişkileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul: İBB Kültür AŞ. Yayınları, 683-732.
- BORAN, Uğur (2016), “Sözlükçülük Geleneğimize Umumi Bir Bakış ve Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Fevzî”, *Şarkiyat Mecmuası*, XXVIII: 73-154.
- BOZ, Erdoğan (2013), “Farsça-Türkçe İlk Manzum Sözlük Tuhfe-i Hüsâmî'nin Bursa (İneybey) Nüshası”, *Osmanlı Bursası'nda Dil-Kültür ve Edebiyat Bilgi Şöleni 29-30 Mayıs*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 69-74.
- ÇELİK, Erol (2008), *Mezîd-zâde Ayıntabî Nazmü'l-Ferâid (Metin, Sözlük, İndeks, Tıpkıbasım)*, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- DEMİRKAZIK, Hacı İbrahim (2019), “Osman Şikloşî'nin Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, XXIII: 701-757.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2018), “Türkçe-Arnavutça Manzum Sözlük Dürre-i Manzûme'nin Bilinmeyen İki Nüshası”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, XII: 223-242.
- DURU, Necip Fazıl ve Abdullah Eren (2014), *Osman Şâkir Bozokî, Nazm-ı Dil-ârâ (Farsça-Türkçe Manzum Lügat)*, Ankara: Altınpost Yayınları.
- DÜZENLİ, Mesut Bayram (2015), “Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-Hâfız”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, X/12: 329-370.
- DÜZENLİ, Mesut Bayram ve Muhittin Turan (2016), “Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şemsî”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX/42: 122-154.

- EKİCİ, Hasan (2018), *Eşref Feyzî Lugat-ı Hoş-Edâ (Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, İstanbul: Sonçağ Yayınları.
- GIYNAŞ, Kamil Ali (2016), *Mustafâ İlmî b. İbrâhîm Tuhfetü'l-İhvân Hediye-tü's-Sıbyân*, İstanbul: Asur Yayınları.
- GÖREN, Neslihan (2016), *Bursalı Nakibzâde Ni'metî'nin "Tuhfe-i Ni'metî Adlı Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü (Metin-İnceleme)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- GÖZİTOK, Mehmet Akif (2016), "Manzum Sözlük Geleneğimizin Kayıp Halkası: Nazm-ı Bedî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, LV: 127-148.
- GÜLER, Kadir (2016), "Dil Öğretiminde Manzum Sözlüklerin Rolü ve Tuhfe-i Nushî" *JASSS The Journal of Academic Social Science Studies*, XLIX: 157-174.
- İSEN, Mustafa (1992), *Türk Edebiyatında Tevhidler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İSTEK, Emrah ve Mehmet Emin Türklü (2017), "Osmanlı Kroniklerinde Mukaddime Geleneği (15-17. Yüzyıllar)", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVII: 952-982.
- KAPLAN, Yunus (2017), "Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Lügat", *Studies of The Ottoman Domain*, VII/12: 213-236.
- KAPLAN, Yunus (2018), "Bilinmeyen Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Lugat-ı Visâli", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, VII/15: 54-75.
- KARTAL, Ahmet (2001), "Türkçe Mesnevilerin Tertip Özellikleri", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, XIX: 69-119.
- KARTAL, Ahmet (2003), *Tuhfe-i Remzî*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARTAL, Ahmet (2014), *Doğu'nun Uzun Hikâyesi Türk Edebiyatında Mesnevî*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- KAYA, Hasan (2017a), "Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Giridî Adlı Manzum Sözlüğü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X/51: 119-142.
- KAYA, Hasan (2017b), "Kerîmî'nin Manzum Sözlüğü", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, XVIII: 213-252.

- KAYA, Hasan ve Bünyamin Ayçiçeği (2019), *Müsellesnâme Osman Şâkir'in Manzum Sözlüğü (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*, İstanbul: İdeal Kültür Yayınları.
- KILIÇ, Atabey (2007), Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân 2 (Metin), *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, II/1: 29-71.
- KILIÇ, Atabey (2007a), "Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, II/3: 340-348.
- KILIÇ, Atabey (2007b), "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (Metin)", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, II/4: 516-548.
- KILIÇ, Atabey (2007c), "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbî (Metin)", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, II/2: 410-475.
- KILIÇ, Atabey (2009), *Manzume-i Keskin -Türkçe-Arapça-Farsça Manzum Sözlük-*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KIRBIYIK, Mehmet (2002), "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XI: 181-200.
- Nazmü'l-Cevâhir* (Hasan Aynî), İBB Belediyesi Atatürk Kitaplığı Bel_Osm_0.01459.
- OKUMUŞ, Sait (2009), "Muhammed Hevâî Üskûfî ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbûl-i Ârif (Potur Şâhidî)", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, IV/4: 823-844.
- ÖLKER, Gökhan (2009), "Rumca-Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü'l-Uşşâk", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, IV/4: 856-872.
- ÖZ, Yusuf (2010), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTAHTALI, İbrahim İmran (2004), *Lâmî'î Çelebi ve Lügat-ı Manzumu (Tuhfe-i Lâmi'î)*, Bursa: Gaye Kitabevi.
- PEKOLCAY, Necla (2010), *Mevlid (Vesîletü'n-Necât)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- SELÇUK, Bahir ve Mesut Algül (2015), “Çocuklar için Yazılan Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Dürri'nin Güher-rîz'i”, *Journal of Turkish Language and Literature*, I/2: 133-164.
- ŞİŞMAN, Rabia Şenay (2016), “Farsça Türkçe Sözlüklerden İlm-i Lugat”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, XI/4: 899-974.
- ŞİŞMAN, Rabia Şenay (2018), *Esâmî İki Dilli Sözlük (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)*, İstanbul: DBY Yayınları.
- TANYILDIZ, Ahmet (2013), *Mes'ûd Lutfî Efendi, Tuhfe-yi Lutfî (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Tevfiye (Abdurrahmân Zâhidî-i Konevî)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi 441.
- TEZCAN, Tuğrul (2019), “Bir Klişenin Şerhi: Hamdele, Salvele ve Ba'dü İfadesinin Davud el-Hanefî el-Karsî el-Birgivî'de Çağrıştırdıkları”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, III/1: 56-72.
- TİRYAKİOL, Selim (2013), *Dil Öğretimi Geleneğimizde Manzum Sözlükler (Tuhfe-i 'Âsım Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Tuhfe-i Fedâât (Fedâât Mehmed)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halis (Esad) Efendi Bölümü 3190.
- Tuhfe-i Nushî (Nasûh Efendi)*, Hattat Tevfik Matbaası, İstanbul 1876.
- Tuhfe-i Zîbâ (Hayret Mehmed Efendi)*, Bulak Matbaası, Kahire 1826.
- TURAN, Muhittin (2012), “Hasan Rızâyî ve Kân-ı Ma'ânî İsimli Manzum Sözlüğü”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4: 2939-2992.
- UZUN, Mustafa (1992), “Besmele/Kültür ve Edebiyat”, *DİA*, V, 538-540.
- ÜNVER, İsmail (1986), “Mesnevî”, *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, 415-416-417, 430-563.
- ÜZGÖR, Tahir (1990), *Türkçe Dîvân Dîbâceleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- YAVUZ, Yusuf Şevki (1997), “Hamdele”, *DİA*, XV, 448-449.
- YURTSEVEN, Necmettin (2003), *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzûm Lügatler ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.